

**ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ
КОЛЕЖ ПО ИКОНОМИКА И АДМИНИСТРАЦИЯ**

ПЛОВДИВ

**ЧЕТВЪРТИ
ГОДИШНИК**

Пловдив, 2007 г.

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

проф. дин Велчо Стоянов –
проф. дин Тончо Трендафилов
доц. д-р Георги Манолов

СЪДЪРЖАНИЕ

КОЛЕЖАНСКИ ЖИВОТ

Академично слово на проф. Тончо Трендафилов – председател на Настоятелството на Колежа по икономика и администрация, при откриване на учебната 2007/2008 година5

ИКОНОМИКА

Относно диалектиката между държавно-политическото и пазарно-икономическото начало9

ПОЛИТИКА

Управление на предизборната кампания43

МЕНИДЖМЪНТ

Управленски стратегии за внедряване на система за тотално управление на качеството61

ФИНАНСИ

Държавният дълг и пазарът на държавни ценни книжа през периода на прехода75

Финансиране на инвестициите на местно ниво
в България – състояние и проблеми 111

ПРОМОЦИЯ

Промоция на монографията на проф. дин Тончо Трендафилов
„Добрата икономика или липсващата визия за бъдещето“ 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Вълнуваща и дълбокопоучителна книга
за историята на Европа..... 142

IN MEMORIAM

В памет на професор Милтън Фридмън 147

**АКАДЕМИЧНО СЛОВО
НА ПРОФ. ТОНЧО ТРЕНДАФИЛОВ –
ПРЕДСЕДАТЕЛ НА НАСТОЯТЕЛСТВОТО
НА КОЛЕЖА ПО ИКОНОМИКА И АДМИНИСТРАЦИЯ,
ПРИ ОТКРИВАНЕ НА УЧЕБНАТА 2007/2008 ГОДИНА**

проф. дин Тончо Трендафилов

Първите ми думи към вас са да ви поздравя за добрия избор! Вие сте имали сигурно много възможности да правите избор и все пак най-добрият е този, който разкрива повече шансове и възможности за личностна и професионална реализация. Изборът на КИА е възможно най-доброто попадение от гледна точка на този критерий – личностна и професионална самореализация. Защо? Защото в КИА ние предлагаме не просто абстрактни знания, а фундаментални знания по такива проблеми и в такива клонове на науката, които осигуряват най-добрата адаптация към реалностите на обществото, в което живеем. Надявам се, вие разбирате, че обществото, в което живеем, нито е най-доброто, нито е това, което искаме да бъде в перспектива. Но за да се измени тази ситуация, за да имаме обществото, в което бихме желали да живеем, ние трябва сами да го създадем. Никой няма да направи България високоразвита икономически, духовно и политически страна.

Живеем в една преломна епоха. У нас стана доста тривиално да се говори за прехода, но целият свят е в преход. Светът вече е настроен критично към капитализма, който ние догонваме като Бай Ганьо с дисагите. Един преход, който означава, че потенциалът на класическия капитализъм е изчерпан, а рамката на онова ново общество, в което хората искат да живеят, още не е много добре очертана. Водят се дискусии и в рамките на тези дискусии – накъде, в какво русло, в каква историческа рамка да се вмести законното желание на човека да бъде и индивид, и гражданин на едно общество, в което могат да се реализират свободата и социалната справедливост – все понятия, които са дискуссионни.

Какво ви предлагаме ние в КИА. На първо място, основни знания по кардиналните въпроси на икономическата наука и икономическата практика. Не е случайно, млади колеги, че икономическата наука е единствената, която получава Нобелови награди. Нито философите, нито социолозите, нито политолозите получават Нобелови награди. Не е случайно, че един от водещите икономисти на нашето време – Пол Самюелсън, започва своя учебник „Икономикс“ със следната фраза: „Икономиксът, или политическата икономия – ще го кажа на английски – is the quins of social sciences – е царицата на обществените науки“. Надявам се, че вие ще получите достатъчно ар-

гументиран отговор на въпроса защо икономическите знания са в центъра на подготовката ви. Защото в края на краищата всичко опира до икономиката. Не бива да свеждаме икономиката просто до парите. Тя е много сложен комплекс, който осигурява материалните условия на живота на обществото, позволява му да диша свободно или да се задъхва от бедност и недоимък. От тази гледна точка икономическите знания, които ние ще ви предложим, като започнем с теоретичния икономикс и завършим с маркетинга, в края на краищата са знания, които ще ви ориентират в сложния лабиринт на икономическите отношения и ще ви подсказват онези възможни решения, които вие сами трябва да вземете, и от решенията на тези проблеми ще зависи вашето бъдеще. В този смисъл КИА не случайно поставя на първо място фундаменталните икономически знания и всичките аспекти на приложната икономика. Ние имаме амбицията да ви запознаем не само с абстрактни формули, но и с прагматични решения на един практичен мениджмънт на фирмата, с практическите дилеми, с които се сблъсква ежедневно човекът в своята практика и като работник във фирмата, и като потребител, който излиза на пазара и си брой парите.

На второ място, нашият колеж ще ви предложи фундаментални знания по теория на управлението. Ние навлизаме в такава фаза на развитие на обществото, когато управленският процес в много голяма степен се глобализира и зависи от нашата способност да използваме не само теоретичните знания за управление, принципите и законите на управлението, но да използваме и информационните технологии, които ни откриват широк достъп до интернет, позволяват ни да получаваме мигновено необходимата ни информация, позволяват ни да ползваме предимството за мигновено изчисляване на стотици хиляди операции с компютърните системи, които са ни на разположение. Следователно ние ще ви предложим не само абстрактни знания по теория на управлението и принципите на управлението, но ще свържем тези знания с практическите проблеми на използването на информационните технологии в най-широкия смисъл на думата. За тази цел ние сме се погрижили да ви предложим и един минимум от знания по английски – business english, който позволява лесно да се ориентирате в информационните технологии.

Но управленският процес не е само теория и не е само информационни технологии – той е **процес на управление на хора и на междуличностни отношения**. Поради това този дял от нашата подготовка включва и организация и управление на офиса, работа с персонала, всичко, което ще ви позволи да бъдете на равнището на един специалист от съответна класа, който не действа като фантом, като автомат, а като човек, който по човешки разбира себеподобните. От тази гледна точка изучаването на теорията на управлението, как-

то виждате, е изключително значима част от подготовката, която ние ще ви предложим във всички специалности, независимо дали сте в „Стопанско управление“, дали сте в „Счетоводство и контрол“, дали сте във „Финанси“, или в „Туризъм“ – вие трябва да имате тези необходими знания, които в различните специалности се пречупват и конкретизират по съответен начин.

И накрая, третият голям дял от теоретични и практически знания, които ние ще ви предложим в рамките на обучението в КИА, е посветен на правно-политическата основа на стопанската, политическата и целокупната човешка дейност. Политическата система е много сложна организация, а законите са също така такъв лабиринт, от който много лесно се измъкват всички хитреци. Свидетели сме на това хитруване – ние трябва да познаваме основните принципи на правото. Демокрацията без право, демокрацията без закони е анархия, или много удобен приют за мафиоти, гешефтари и хитреци. Вие ще получите основни знания по основи на правото, по търговско право, финансово право, вещно право и по този начин ще бъдете достатъчно добре подготвени за самозащита и за отпор на незаконосъобразни действия, които нарушават демократичните принципи на организацията на нашето общество. Когато казвам, че ние ви предлагаме в тези три основни направления фундаментални знания, аз в никаква степен не подценявам факта, че има и помощни изборни дисциплини, които отразяват вашите лични интереси и които допълват фундаменталните знания със съвършено конкретни решения в една или друга насока. Вие ще имате в този смисъл една палитра от дисциплини за свободен избор.

Искам, уважаеми млади колеги, да подчертая дебело, че повече от 50 години аз гледам умни погледи като вашите. И винаги съм се старал, и сега ще се постарая да ви внуша, че обществото е един космос, една много сложна система, която не може да се изучава с телескопи или с химически реактиви. Именно поради това в обществените науки се прилага принципът *ceteris paribus*, което означава „при други равни условия“. Ние взимаме няколко променливи, които засягат по същество интересуващия ни процес, и при други равни условия, казваме, ако са налице тези и тези предпоставки, нашите цели, нашите предназначения, нашите планове ще бъдат изпълнени така, както ние желаем. От тази гледна точка вие имате интерес да изучавате детайлно и задълбочено материала, който ви предлагаме, за да усвоите изкуството – това вече не е просто наука, това е изкуство – да решавате проблемите.

В съвременното общество, което, както вече ви казах, е преходно, в много отношения има **две определящи сили**: първата, това са **новите технологии** – всички, от най-обикновената автоматика до информационните системи. И вторият фактор, за който вие се готви-

те, това е **човешкият капитал**. Мина времето, уважаеми колеги, на тежкия физически труд. Богатството на обществото вече не зависи само от количеството на работоспособните хора, а зависи от техните знания, от това, което ние наричаме **човешки капитал, т.е. висококвалифицирания, творчески мислещия и способен да решава оригинално, самобитно и по нов начин проблемите, с които се сблъсква**. Сега се води истинска битка за човешкия капитал. Не само за неговата подготовка, но и за неговото съхраняване във и за фирмата. Един висококвалифициран специалист, който предлага оригинални решения, прави фирмата конкурентоспособна и обратно. Фирмата е заинтересована да съхрани при всички случаи този капитал. Защото, когато си отива висококвалифицираният, творчески мислещият работник, той отнася със себе си и знанията, и уменията, и тайните на фирмата!... А окаже ли се, че той няма съответните качества, **фирмата много лесно се освобождава от инертните и неспособните** да работят самостоятелно и разумно. Ето в този смисъл аз мисля, че вие сте направили един разумен, верен избор и от вас самите зависи да използвате знанията, които ще ви предложим, по начин, че утре да бъдете безценен човешки капитал, за който ще се съревновават всички институции в държавата и всички фирми в икономиката. Това е залогът за конкурентна способност, за успех и просперитет.

И накрая позволете да ви припомня една вече многократно повтаряна истина: завинаги си отиде в историята максимата „повторението е майка на знанието“. Динамиката на обществото, в което живеем, новите информационни технологии и целокупният начин на живот, средата, в която живеем, наложиха властно като закон на оцеляването принципа „подготовка за учение през целия живот!“. Не разберем ли тази истина, винаги ще бъдем изостанали и бедни!...

С всичко, което ви казах, още веднъж искам да ви поздравя за направения избор и да ви пожелаая успех в деловата реализация на вас самите като граждани, като личности и като висококвалифицирани специалисти, за които мечтаят всички в институциите и във фирмите.

Да сте живи и здрави! Успех!

ОТНОСНО ДИАЛЕКТИКАТА МЕЖДУ ДЪРЖАВНОПОЛИТИЧЕСКОТО И ПАЗАРНОИКОНОМИЧЕСКОТО НАЧАЛО

проф. дин Велчо Стоянов

Увод

В рамките на социума (или обществото) обикновено се разграничават **три относително обособени сфери – икономическа, политическа и културна**; към тези три основни обществени подсистеми **някои добавят и четвърта – социална**. Те обуславят и основните функции, които изпълнява държавата: политическа – организиране и управление на социума като цяло; икономическа, която държавата изпълнява пряко и косвено; прякото изпълнение на икономическата функция се свежда до непосредствено организиране и осъществяване на стопанска дейност от самата държава в рамките на т.нар. „държавен стопански сектор“ и косвено, в смисъл на осигуряване от държавата на рамката, условията, стандартите или нормите, респективно на правилата, върху основата на които функционира частният стопански сектор (върху пазарна основа); човекът е не само политически и икономически, но и културен феномен (може би е по-обосновано да го назовем духовно-културен феномен), свързан с неговия уникален интелект, който стои в основата на човешкото развитие и просперитет. Именно на тази основа възниква и се развива **културната функция на държавата**; в по-широк аспект тя включва и целия духовен мир на човека.

Още Аристотел е дефинирал човека като обществено, респективно социално животно. Както политиката, така и икономиката и културата са социални дейности в широкия смисъл на думата. Говори се обаче и за социална сфера – социална дейност и социална функция и роля на държавата в тесния смисъл на думата. Тя се свързва главно с основната клетка на обществото (социума) – семейството, а така също с образованието, здравеопазването и най-вече със социалното осигуряване и подпомагане; социалната дейност и политика на държавата непосредствено обуславят социалната кохерентност на обществото, а цялостната дейност и политика на държавата – националното самосъзнание и националната привързаност и патриотизъм.

Доколкото социалната политика на държавата е свързана с разпределението на (финансови) ресурси, нейната социална дейност и политика органически са свързани с икономическата такава. Впрочем осъществяването на политическата и културната дейност и политика също е свързано с преразпределение, поради което те също много тясно са преплетени с икономическата ѝ дейност и политика;

дейностите на държавата, респ. изпълняваните от нея функции и задачи, са тясно свързани и преплетени, но всички те, без изключение, не биха могли да се изпълняват без финансово-икономически ресурси; няма държава с анархистично „самоуправление“, което ще рече, че организирането и управлението на държавата е основополагащо и „вечно“ социално начало. Индивидите и социумът като цяло не могат да съществуват без необходимите жизнени блага, които ги осигурява икономиката. Ето защо считаме, че **икономическото и политическото начало – пазарът и държавата, са основополагащи и „вечни“ институции**. Това не означава, че се подценяват културното и социалното начало, но засега ще се абстрахираме от тях.

Следователно държавата и пазарът са основополагащи (фундаментални) социални институции на двете основни (социални) начала – държавнополитическото и пазарноикономическото. Характерно за изтъкнатите две начала е, че те, първо, са изградени и функционират върху твърде различни принципи и механизми, и второ, през цялата цивилизационна история на човечеството между тях (двата основополагащи принципа) е налице диалектическа връзка и взаимодействие или конкуренция (казано на пазарноикономически език) за надмощие и/или доминация. Едни икономически теории (парадигми) и социалнополитически практики поставят акцента върху държавнополитическото, други – върху пазарноикономическото начало. Считаме обаче, че обикновено се подценяват, а в някои случаи дори се и пренебрегват диалектическата взаимовръзка и взаимодействие между тях от страна на радикалните или крайните неолиберали; от своя страна пък левите подценяват пазарноикономическото начало.

Целта на настоящата студия е, първо, да се изясни диалектиката между държавнополитическото и пазарноикономическото начало, и второ, да се разкрие необходимостта от хармонизиране или оптимизиране на връзката и взаимодействието между тях.

Ретроспекция (исторически преглед) на диалектиката между икономическото и политическото начало в организацията и управлението на социума

Общоприето е, че в началния стадий от развитието на човека не е имало нито държава (политическо начало), нито икономика, размяна, пазар (икономическо начало); събираческото общество не познава тези институции. Те се зараждат и започват да се оформят по-късно, през първобитно-общинния строй. Именно при него се поставят основите, макар и в примитивна форма, както на държавата (политическото начало), така и на производството на блага и размяната им (икономическото начало); първичните и примитивни форми на политическото начало са родът и племето, а на икономическото –

производството на блага, което обуславя размяната им първоначално между общините, респ. на границите между тях. Именно в онези твърде далечни исторически времена се поставят основите на държавната организация (политическото начало) и на икономиката, респ. производството, размяната, пазара (икономическото начало), които от тогава до днес се намират в активна диалектическа връзка и взаимодействие помежду си, включително в борба за надмощие и/или доминация.

По аналогия с метафората на А. Пигу, който третира богатството и благосъстоянието като близнаци, бихме могли да приемем държавата и пазара (като синоним на икономиката) също като близнаци: те се за-„раждат“ през, общо взето, една и съща епоха и „живеят“ до ден днешен исторически свързани един с друг.

„Близнакът“ държава (политическото начало) е бил обаче посилен, общо взето, до около Ренесанса, до Новото време, символът на което е индустриалната революция. Основните причини, поради които държавата (политическото начало) е доминирало над пазара, т.е. над икономиката (икономическото начало), се свеждат главно до:

– „физическата“ слабост на „близнака“ пазар (икономическото начало), в сравнение с „близнака“ държава (политическото начало); „близнакът“ държава е бил „галеното дете“ на своите „родители“ – социума или обществото като цяло.

– до „близнака“ държава плътно са стояли двама силни и верни „приятели“ съюзници в лицето на жреца или шамана, т.е. на религията, от една страна, и на главнокомандващия на въоръжения структурен елемент на държавата – армията, от друга страна; функцията на главнокомандващ често пъти се е изпълнявала от самия владетел, който впоследствие се превръща и в религиозен водач на изградената църква, т.е. владетелят поема политическата, религиозната и военната власт.

В Западна Европа се води многовековна борба между светските владетели и Светия престол, респ. папата, за надмощие, в която борба, както е известно, победител е светската власт. Източноевропейската традиция е държавният глава да бъде и религиозен водач, която практика формално и неформално се възприема пряко или косвено и в Западна Европа.

Църквата (с изключение на фундаменталистките общества) се отделя от държавата и нейните твърде силни позиции (в обществото) отслабват, макар че през последните десетилетия религията изживява своеобразен Ренесанс.

През периода на Ренесанса, за който е характерно възраждането на занаятите, подем в развитието на манифактурата и разцвет на търговията, разширяващият се и набиращ сила, мощ и власт пазар започва да оказва все по-осезателно влияние и въздейс-

твие върху държавата. Индустриалната революция и произтичащото или свързаното с нея невероятно развитие и разрастване на пазара не само в национален, но и в регионален и световен мащаб, е причината, щото той (пазарът), почувствал своята сила и мощ, да започне да „дели мегдан“ с държавата. Индустриалната революция, респ. новото пазарно-капиталистическо общество, създава т.нар. „трето съсловие“, респ. новата класа на търговците и капиталистите предприемачи. Отначало те действат индивидуално, но твърде рано схващат и разбират изключителното значение на **търговските дружества**, наричани днес предприятия, фирми, корпорации или просто **организации**. Субектите на икономическата власт първоначално са индивидуалните предприемачи или капиталисти (в качеството им на физически лица), но по-късно такива стават търговските дружества, корпорациите или организациите, в които главна роля играят едрите притежатели на собствеността (капитала), притежателите на контролния пакет от акциите, от собствеността, от капитала.

В духовен план църковната догматика и схоластика постепенно отстъпва своето водещо, дори монополно, място първо на утопиите, а след това на нови социални учения и движения, свързани с интересите на другата нова класа – наемната работническа армия или пролетариата (по Маркс и други автори).

След бума на утопиите от началото на XVI век настъпва и бум на нови социални учения, партии и движения, които могат да се обособят в две основни групи:

– „леви“, или такива, които изразяват и защитават интересите преди всичко на наемната армия, на икономически и социалнослабите слоеве от населението;

– „десни“ – изразяващи и защитаващи (като правило) интересите на икономически и социалносилните, богатите, властимащите.

Разбира се, между тези две крайности стоят множество по-умерени социални учения и движения – центристски, лявоцентристки, дясноцентристки, но се срещат и ултра-„леви“ и ултра-„десни“ такива.

Със залеза на религиозната догматика и схоластика възникват все по-светски учения, теории и визии за устройството на обществото въобще, респ. за държавата и за пазарната икономика по-конкретно, вкл. за взаимоотношенията между тях.

Първата икономическа теоретична школа – **меркантилизмът**, видя в пазара източника на богатство (и просперитет) за индивидите и за обществото като цяло. Втората основна икономическа школа – **Физиократичната**, лансира принципа *laissez faire*, който класическата школа в лицето на **А. Смит** превърна в основополагащ на либералната теория за пазара. Именно Адам Смит е икономистът, който видя величието на пазара в качеството му на мощен социален механизъм за мотивиране, организиране и саморегулиране на икономи-

ческата дейност с оглед на създаването на повече богатство и по-добро благосъстояние. Силен акцент той поставя върху единството и еднопосочността на интересите на всички в обществото, включително и на тези на държавата (на *Summum bonum*), което автоматично се осигурява от пазара. По такъв начин за пръв път в историята **статутът на пазара е поставен над този на държавата, т.е. икономическото начало се поставя над политическото.**

Разбира се, А. Смит величае пазара, но не го абсолютизира, както правят неговите съвременни последователи в лицето на неолибералите и преди всичко на крайните от тях, наричани „неолиберални ястреби“, респ. „пазарни фундаменталисти“. В подкрепа на казаното ще припомним **трите основни принципа на А. Смит**, върху които следва да се изгражда финансово-икономическата политика на държавата:

- умерена стопанска дейност;
- неутрална финансова политика;
- уравновесен (бездефицитен) държавен бюджет.

Ще припомним още, че в рамките на цялостното национално стопанство А. Смит е разграничавал две основополагащи структурни звена – частно (пазарно) стопанство и държавно стопанство.

Той не е отричал напълно стопанската дейност на държавата, а е пледирал за умереност в тази посока от нейна страна. Под умерена стопанска дейност (на държавата) А. Смит е разбирал преди всичко изграждането и поддържането на необходимата инфраструктура, която е жизненоважна както за частно-пазарното, така и за държавното стопанство, както от военна, така и от административна, включително от социална гледна точка. Посткласиците развиха тезата за т.нар. „естествени монополи“ (на национално и местно равнище)¹. За да не се реализира изгодата от естествените монополи само от отделни частни физически или юридически лица, те (тези естествени монополи) трябва да останат в ръцете на държавата (и общините), за да се ползват всички от монополния им ефект и евентуално да не се злоупотребява с монополното покачване на цените.

Първата световна война, Великата депресия от 30-те години на миналия век и последвалото ги кейнсианство провокираха широкото развитие на **държавния сектор в икономиката**, а така също и на социалната функция и роля на държавата. Това доведе до широкообхватен държавен сектор (в икономиката), чието основно предназначение беше:

- изграждане и поддържане на инфраструктурата;

¹ За класически естествени монополи на национално равнище се считат железниците, пощите, електроснабдяването, а на местно (общинско) равнище – градският транспорт, водоснабдяването и канализацията, поддържането на хигиената на населените места и сме-тоизвозването, а вече и електроснабдяването.

- стопанисване на естествените монополи;
- опазване на държавната тайна и по-голяма надеждност (от социална гледна точка) на функциониране на държавните предприятия – производители на военна и специална продукция;
- да бъде конкурент на някои частни предприятия с оглед на това, да не злоупотребяват с манипулирането на пазара и цените;
- провеждане посредством някои държавни предприятия (главно от комуналния сектор) на социална политика чрез реализация на продукция и оказване на услуги по цени, в които се калкулира незначителна печалба или изобщо не се калкулира такава (т.нар. „**non profit** дейности и предприятия“).

Държавата осъществяваше икономическо регулиране и чрез своята **разходна бюджетна политика**, доколкото насочваше огромни бюджетни средства за инвестиции (които за отделни държави и периоди са достигали до 50 % от общата им годишна величина), изплащане на експортни премии и оказване на финансова помощ на частния сектор чрез разнообразен арсенал от методи, средства и форми.

Силно развитие получиха и социалната функция и роля на държавата. В случая имаме предвид всеобщото задължително социално осигуряване за всички, които работят и реализират доходи. Тази система е известна като „моделът на Бисмарк“, който се прилага повсеместно вече дори повече от един век. През 60-те години на миналия век Бевъридж допълва и адаптира „модела на Бисмарк“ към новите условия на държавата на всеобщото благоденствие, т.е. прави го по-всеобхватен и по-щедър, и който е известен като „модела на Бевъридж“; впрочем той фактически стана „модел **Бисмарк–Бевъридж**“. През периода на държавата на всеобщото благоденствие бе твърде популярна мисълта на Бевъридж, че „държавата (на всеобщото благоденствие) е поела социалната грижа за всеки свой гражданин от люлката до гроба му“. И общо взето, така беше.

Социалното осигуряване тип или модел „Бисмарк–Бевъридж“ от неолиберални позиции обикновено се квалифицира като социалистическо (а Бисмарк и Бевъридж като „социалисти“) по три основни причини:

- а) Тяхната система беше изградена и функционираше на колективистично-солидарна основа;
- б) Тя предвиждаше връзка и зависимост между задължителните вноски в социалните фондове и възможността да се ползват обезщетения от тях;
- в) Сравнителната щедрост на системата.

От началото на 90-те години на миналия век обаче тази система („Бисмарк–Бевъридж“) се трансформира на нови, съвсем други „философски“ основи, които се свеждат главно до:

- запазване, но ограничаване, на задължителното социално-здравно осигуряване на минимално равнище;
- „надстройване“ над системата на задължително-принудителното социално-здравно осигуряване на доброволна такава, изградена и функционираща върху частно-пазарна основа, което означава приватизиране на част от социалноосигурителната система;
- изграждане на връзка и зависимост между направените вноски и получените обезщетения дори и в рамките на задължителното осигуряване.

Чрез трансформирането на социално-здравното осигуряване върху посочените основи, от една страна, и чрез настъплението на приватизацията и в сферите на образованието, здравеопазването и други социални дейности, от друга страна, съществено се ограничават социалната функция и роля на държавата, като в същото време е налице стремеж те да се пренасочват към църквата и частната благотворителна дейност.

Следователно в условията на неолиберализма икономическата функция на държавата бе драстично редуцирана с тенденция едва ли не да се ликвидира, а социалната – силно ограничена, продължаваща да се ограничава и съпроводена с призови да се предостави изцяло на църквата и на частни благотворителни организации.

И пазар, и държава, но не като заспал нощен пазач

Пазарът и държавата са цивилизационни институции, макар че едни автори поставят акцента върху пазара, а други – върху държавата. И двете са основополагащи и „вечни“ цивилизационни феномени; целият живот на хората преминава в рамките на държавата и в условията на пазара. Визията на анархисти и социалисти-комунисти, че обществото може да функционира без държава и без пазар, се оказва илюзия или утопия.

Ето защо въпросът пазар или държава е исторически несъстоятелен, некоректен, почти абсурден в съвременните условия. Първо, защото социалистическо-комунистическият (над 70-годишен) експеримент да се организира общество без пазар приключи с пълно фиаско. Именно пазарът победи не-пазара в лицето на централизираното планово управление. Някакви сериозни опити за премахване на държавата не е имало от страна на социалистите, комунистите и анархистите, макар че и до ден днешен те продължават да пледират за общество без държава или със сурогат на такава².

² В случая имаме предвид авторите:

– Нозик, Р. Анархия, държава, утопия. С.: КК, 2005;

– Атали, Ж. Братства. Една нова утопия. С.: КК, 2003.

Може би повод за подобни анархистични опити дават промените, характерни за съвременната държава. Те намират проявления в нейната ерозия, която има две основни проявления:

а) Прехвърляне на функции от съвременната национална държава нагоре по вертикалата на регионални образования от типа и характера на ЕС; членството в ЕС ограничава суверенитета на държавите членки, тъй като в Брюксел се взимат решения, които са задължителни за страните членки.

б) Аналогично положение е налице и във взаимоотношенията между националните държави и международните организации като ООН, СТО, МВФ, СБ и други. Техните решения също могат да се окажат задължителни (с кавички и без кавички) за страните членки.

Определена роля в тази посока играе и тезата за т.нар. „**МИНИМАЛНА ДЪРЖАВА**“, чиято роля и значение се свеждат почти до тази на една грамадна община.

Впрочем, тъй като темата за минималната държава е основополагаща за „модерните либерали“, т.е. за неолибералите, бихме искали да конкретизираме тяхната гледна точка. Ще изложим накратко гледната точка на един от „най-влиятелните мислители на ХХ век“³, Нобеловия лауреат по философия – Айн Ранд, в чийто труд се съдържа отделна глава, озаглавена „Същността на правителството“, т.е. на държавата.

Авторката приема, че „хората могат да извлекат огромни ползи от взаимоотношенията помежду си“⁴ в рамките на обществото и държавата. С други думи казано, „хората се нуждаят от институция, натоварена със задачата да защитава техните права (– . .) съгласно обективен набор от правила“⁵, т.е. закони. Те (хората), в края на краищата се нуждаят от правителство, респ. от държава, която „притежава“ монопол върху легитимното използване на сила (...) под обективно формулирани закони“⁶.

Идеята е да се изгради „управление от закони, а не от хора“; последните само ще изработват и ще прилагат законите. Ролята на правителството се вижда не като на господар, а като на слуга или пълномощник на гражданите; то няма други права освен делегираните му от гражданите за конкретна цел⁷; силата (на правителството), предоставена му от закона, се разграничава от своеволието (излизането извън закона).

В края на краищата на правителството (респ. на държавата) се възлага изпълнението на три основни функции:

³ Ранд, А. Капитализмът. Непознатият идеал. Превод от англ. ез. С., 2006, 450 с.

⁴ Пак там, с. 400.

⁵ Пак там, с. 403.

⁶ Пак там, с. 403. Авторката използва понятията „обективно формулирани закони“ и „обективен контрол“, но не изяснява съдържанието им.

⁷ Пак там, с. 404.

а) полицейска – да защитава хората (гражданите) от престъпници;

б) военна – защита на хората (гражданите) от чужди нашествия, респективно от външна агресия;

в) арбитражно-съдебна – да решава спорове между хората и организациите, възникнали по силата на прилагането на „обективни закони“ и договори (контракти), сключени между тях⁸.

В накратко изложената схема за управление на държавата и обществото, формулирана от А. Ранд, акцентът е поставен върху „невидимата ръка“; на „видимата ръка“ (т.е. държавата) се предоставя едва ли не спомагателна функция и роля.

Тъй като хората са преди всичко (пазарни) контрагенти и изграждат отношенията помежду си на базата на договори (контракти), то арбитражирането на споровете между тях се счита за основно задължение на правителството, т.е. на държавата. Силата на закона, респ. насилието (легитимното), ще се прилага само срещу престъпниците и външните агресори. Не се споменава за никаква роля на държавата в икономиката, в социалната сфера, в духовно-културната област. Категорично се отрича анархизмът като „наивна абстракция“, макар че тезата на А. Ранд се родее с него, доколкото и в нея е налице определена доза „наивна абстракция“ поне от гледна точка на досегашната и настоящата либерална практика.

На държавата обаче днес все повече се гледа от камбанарията на глобализацията.

Широката и интензивна глобализация все по-настойчиво налага или по-точно прави старата идея на Данте за *Monarchia Mundi*, т.е. за световна или глобална държава, все по-актуална; от екзотика тя се очертава като съвременна потребност и привлича вниманието на все повече автори. Разсъждава се вече над въпроса кой би могъл да поеме изпълнението на глобални държавнически функции – САЩ, НАТО, ООН, Г-8, но се изтъква, че по дефиниция те не са овластени с подобни (държавнически) функции. В непосредствен политически план е налице формулировката (отпреди няколко години) на американския президент Дж. Буш за **Нов световен ред** – една обща формула, в която може да се вложи и фактически се влага различно съдържание, но главното е американизацията (на света).

Пазарът в същността си е динамичен, агресивен и не търпи граници или окови независимо дали са локални, национални, регионални, или глобални. Той вече е създал глобалната икономическа структура и мрежа, метафорично наричана „Глобално село“. То („Глобалното село“) обаче все още няма своя същинска политическа (държавническа) власт, която предстои да се изгражда. Засега се използват сурогати на такава. А потребността от нея става все по-на-

⁸ Пак там, с. 406.

ложителна, защото невероятно мощните глобални икономически субекти в лицето на глобалните корпорации се нуждаят от глобален политически субект; Глобалното икономическо село би трябвало да стане и Глобално политическо село. Разбира се, лесно е да се осъзнае и каже, но е адски трудно да се постигне.

Политическото начало и неговата реализация в лицето на държавата, включително и когато тя е имала формата на грамадна империя, е била териториално ограничена. Пазарът обаче не търпи териториални ограничения. Той създаде контурите на „Глобалното село“, чието политическо устройство тепърва ще се изгражда. В случая пазарноикономическото изпревари държавнополитическото начало и го провокира. Диалектичката симбиоза между тях е историческа даденост и предопределеност. Не са изключени и „нови“ решения – корпорациите да започнат да изпълняват държавнополитически функции дори чрез въоръжена сила, подобно на първообраза им – Ост- и Вестиндийските компании. Впрочем Остиндийската компания, която е била оторизирана и лицензирана от държавата (Британската империя), е имала разрешение и право не само на армия. Тя е имала така също свое знаме, собствен герб, емитирала е свои пари⁹ – все атрибути на държавата, на държавната власт. Медиите наскоро съобщиха, че Русия официално е предоставила правото на своите нефтено-газови корпоративни гиганти да създават свои въоръжени формирования за охрана на петролопроводите и газопроводите си. Не е изключено и други глобални корпорации да придобият права и държавнически функции, аналогични на тези на Остиндийската компания. Впрочем, исторически погледнато, винаги когато официалната държавна власт не е могла да осигури охраната на търговските кервани, търговците са създавали своя въоръжена охрана.

Казаното по-горе дава основание за извода, че, за да може нормално и ефективно да функционира, пазарът се нуждае от властта на държавата. На пазара не е присъща държавнополитическа, а на държавата – чиста търговско-пазарна функция; те взаимно се обуславят и допълват. Следователно **винаги е имало и пазар, и държава**. Фундаменталният въпрос не е пазар или държава, а каква да бъде ролята на държавата спрямо пазара – само да охранява „търговските кервани“, респ. петролопроводите, газопроводите или търговско-икономическата инфраструктура по-общо, или още нещо – рамката, правилата, надзора за спазването им.

Следователно въпросът не е пазар или държава, а колко (докъде) пазар, колко (докъде) държава, какво да бъде съотношението между тях. Историческият опит не е еднозначен, нито е основание за еднозначен отговор.

⁹ Снимки (цветни) на същите виж във: Минкова, К. В. Цит. съч., с. 160 („3“).

В най-абстрактно-теоретичен план съотношението пазар–държава, пазарноикономическо–държавнополитическо начало познава две крайности – крайноляво и крайнодясно (в класическия смисъл на понятията „ляво“ и „дясно“).

Най-лявото е социализъм, комунизъм или нещо подобно, т.е. всички работят, а изработеното го разпределят почти поравно или при незначителна диференциация.

Крайното дясно е социалният дарвинизъм, т.е. теорията за естествения подбор на Спенсър-Дарвин, приложена към обществото, в което оцеляват и просперираат най-силните, адаптивните и конкурентоспособните; в социалната джунгла се води битка на живот и смърт от всеки срещу останалите.

Колкото обществото е по-наляво, по-колективистично, по-социално, толкова повече отслабва икономическото начало – мотивите и стимулите към труд атрофират, икономическата ефективност заличава, т.е. акцентира се върху политическото, а се подценява икономическото начало.

И обратно, колкото обществото е по-надясно, толкова икономическата мотивация и стимулите към труд са по-силни, а икономическата ефективност се превръща в главен критерий за оцеляване и просперитет, но социалното (начало) изостава, т.е. акцентира се върху икономическото, но заличава социално-политическото начало.

По принцип крайностите (крайнолявото и крайнодясното) не са доброто решение, доколкото нарушават **хармонията** в рамките на социума въобще и между социално-политическото и икономическото начало в частност. Още древните са се възхищавали и прекланяли пред **космическата хармония**, която е основополагащ принцип в източните религии и философии; вероятно и този принцип е един от привлекателните за нарастващия интерес през последните години към източните религии и философии.

От позицията на хармонията смятаме, че може да се говори за **лява дисхармония и дясна дисхармония**. Лявата дисхармония бе преодоляна през 1989 г., но струва ни се, че тя бе заменена с прекалено дясна дисхармония от ултралиберализма. Този ултралиберализъм бе лансиран и защитен не само от либералната теория, но и от т.нар. „Вашингтонски консенсус“, и налаган от т.нар. „икономическо НАТО“ – международните финансови институции в лицето преди всичко на МВФ и СБ.

Някои пасажи от 28-ия поред Годишен доклад за световното развитие за 2006 г. на СБ обаче показват, че са налице симптоми за една по-умерена, по-„хармонична“ позиция. Имаме предвид следните текстове от посочения доклад: „Макар „Вашингтонският консенсус“ да го разглеждат понякога като антидържавен (...) не това е същността на въпроса. Напротив, събитията от 90-те години на ХХ век, от една

страна, потвърдиха, че пазарите играят важна роля в развитието, но от друга страна, показаха, че доброто правителство (. . .

– . . .) също играе важна роля в осигуряването на надеждното функциониране на пазарите. Пазарите функционират в структурни рамки (...) и най-добре работят тогава, когато дееспособната държава поддържа правов порядък, осигурява ефективно регулиране, макроикономическа стабилност и други обществени блага, като отстранява провалите на пазара¹⁰. Следователно става дума за „примат на пазара при централната роля на институциите“¹¹, т.е. на държавата, без, разбира се, да се пренебрегват и т.нар. „политически провали“¹².

Очевидна е тезата (на цитирания доклад на СБ), че доброто правителство или доброто държавно управление предпоставя и обуславя добре организиран и ефективно функциониращ пазар, добре и хармонично функциониращо общество, в което са на уважение и почит (според доклада) и справедливостта, и ефективността – два основополагащи принципа на развитието¹³.

Председателят на СБ, известният Пол Уолфовиц, е още категоричен. В предисловието на цитирания доклад той пише за необходимостта от „взаимосвързаност между икономическите и политическите аспекти на развитието“, но не уточнява как те практически ще бъдат реализирани.

От мъчителния преход (както нашия, така и на другите бивши социалистически страни) разбрахме, че без добре функционираща държава няма добре функциониращ пазар¹⁴, няма проспериращо и хармонично общество. Станахме банални с призива, че трябва да се превърнем в нормална държава и повече разчитаме на ЕС в това отношение, отколкото на себе си¹⁵.

Неолиберализмът – идеология, теория и политика, която поставя пазарноикономическото начало над (в доминиращо положение спрямо) политическото начало

По темата за неолиберализма през последните години бе написана и издадена значителна по обем литература. Сред нея особено място заема изданието на Харвардския университет с автор

¹⁰ Доклад о мировом развитии 2006. – В: Справедливость и развитие. Сборник. М.: Весь Мир, 2006, с. 212.

¹¹ Пак там, с. 212.

¹² Пак там, с. 213.

¹³ Пак там, с. 213.

¹⁴ Председателят на Великото народно събрание, поетът Йосиф Петров, казваше, че в България е налице ДИВокрация и ПОЗорна икономика.

¹⁵ За изясняване и преодоляване на скандала между министъра на икономиката Р. Овчаров и шефа на следствието Ал. Александров в средата на 2007 г. поискахме намесата на ЕС, която елегантно ни бе отказана под предлог, че това е вътрешнополитически въпрос от компетенцията на българските институции.

Дейвид Харви, озаглавено „Кратка история на неолиберализма“. Впрочем цитираното издание не е само история, но и характеристика на неолиберализма. Според Д. Харви в основата на неолиберализма стоят **Фр. фон Хайек** и неговият кръг **Мон Пелерин** (на името на швейцарското курортно градче, където групата се е събирала). В нея освен Хайек по-активна роля са играли Фон Мизес, М. Фридмън и философът К. Попър. Те са получили силна корпоративна и политическа (консервативна) подкрепа с оглед на това теоретичната мисъл да се пренастрои на неолиберална вълна. Д. Харви сочи като най-влиятелните поддръжници на неолибералната идея М. Тачър, Р. Рейгън, Дън Сяопин и Пол Уолкър – шефа (тогава) на Федералната резервна система на САЩ, наричана „Фед“. Твърде бързото разпространяване на неолиберализма в света се свързва и с имперските позиции и роля на САЩ, които се захващат с неговото пропагандиране и разпространяване, включително с помощта на международните финансови институции и „Вашингтонския консенсус“ (алианс между Министерството на финансите на САЩ, Уолстрийт и МВФ).

Вдъхновители на неолибералите са класическите либерали в лицето преди всичко на А. Смит, обаче те (неолибералите) отидоха твърде по-далеч от вдъхновителя и учителя си, доколкото според тях „всяка човешка дейност може да бъде въввлечена в пазарните отношения“¹⁶, т.е. да се изгражда и да функционира на пазарна основа. В съответствие с цитираното неолиберално верую от началото на 90-те години на миналия век се осъществява широкомащабен и динамичен „процес на **дерегулиране** на всички без изключение области на човешката дейност (...) пазарът е провъзгласен за най-добрия инструмент за стимулиране (– . .) на конкуренцията и иновациите, превръща се в средство за консолидация на монополното влияние (...) за решително връщане към още по-голямо социално неравенство и (...) възстановяване на властта на икономическия елит или на върхушката на обществото“¹⁷, както е било след Първата световна война.

Описаните неолиберални реформи и процеси Д. Харви ги характеризира и квалифицира като „радикално преразпределение на класовото влияние (...) възстановяване на класовата власт“¹⁸ на върхушката или на елита на обществото. Този елит „вместо системата за социално осигуряване на гражданите развива системата за поддържане на корпорациите“¹⁹ и цинично обявява, че „безработицата е личен избор на всеки човек“²⁰. Д. Харви цитира по този повод журна-

¹⁶ Харви, Д. Цит. съч., с. 12.

¹⁷ Пак там, с. 41.

¹⁸ Пак там, с. 50; 67.

¹⁹ Харви, Д. Цит. съч., с. 68.

²⁰ Пак там, с. 76.

листа Томас Еделс, според когото „бизнесът (...) действа като единна класа“²¹.

Той (Д. Харви) сочи следните компоненти, чрез които „класовата власт бива трансформирана и възстановявана“²²:

а) възхода на финансовите пазари – „привилегированото средство за възстановяване на класовото влияние“²³, които по същество силно доминират над пазарите на стоки и услуги, над пазарите на материални блага;

б) „географската мобилност на капитала“²⁴, като се счита, че откритите граници на Европа са оказали грамадно влияние в тази посока. Впрочем „четирите свободи“, върху които се изгражда и функционира ЕС, общо взето, са заложили в модела за неолибералната глобализация. Важна роля в тази посока играе (освен либерализацията) и „...стандартизацията на търговските отношения на основата на търговски съглашения“²⁵ в рамките и под егидата главно на Световната търговска организация (СТО);

в) алианса между Уолстрийт, Министерството на финансите на САЩ и МВФ, вкл. СБ, или т.нар. „Вашингтонски консенсус“, създаден по времето на президента Клинтън в средата на 80-те години на миналия век. Дори е упражнена „принуда спрямо много развиващи се страни да приемат „новата икономика“, т.е. неолибералния модел на икономическо развитие“²⁶. В тази връзка се твърди, че „съвместните действия на Министерството на финансите (– . .), Уолстрийт и МВФ са довели до чудовищни резултати“²⁷. Лансира се и т.нар. „теория за заговора“²⁸, която според Дж. Стиглиц е израз на „отразяване (– . .) на идеологията и интересите на западното финансово общество“²⁹;

г) „Още през 1982 г. икономистите кейнсианци били изгонени от МВФ и СБ (– . .)(...) Глобалното разпространение на новите монетаристки и неолиберални икономически концепции (

– . .) оказва сериозно (– . .) идеологическо (– . .) въздействие“³⁰.

Неолиберализмът обяви обществената собственост за „трагедия“, а конкуренцията и пазара, който я осигурява, за фундаментално благо, вкл. и за генератори и гаранци на индивидуалната свобода.

²¹ Пак там, с. 70.

²² Пак там, с. 125.

²³ Пак там, с. 125.

²⁴ Пак там, с. 125.

²⁵ Пак там, с. 127.

²⁶ Пак там, с. 127.

²⁷ Пак там, с. 132.

²⁸ Харви, Д. Цит. съч., с. 133.

²⁹ Пак там, с. 134.

³⁰ Пак там, с. 128.

Впрочем тук може да се спори дали конкуренцията и пазарът, или институцията на частната собственост осигуряват и гарантират индивидуалната свобода, чиято закрила (защита) се счита за основна функция и роля на неолибералната държава. За неолибералите пазарът е източникът и гарантът на свободата (индивидуалната), откъдето идва и призивът „максимален пазар – минимална държава“. Главните мерки и действия в тази посока на неолибералите според Д. Харви са следните:

Първо, трансформиране на обществената и неустановената форма на собственост в частна посредством:

а) „приватизацията и превръщането на всички ресурси в предмет на покупко-продажба (...) предоставянето на активите (...) в частни ръце на привилегированите класи“³¹;

б) „повишаване на значението на финансовия сектор (...) който е спекулативен и хищнически (...) използва схеми „Понци“ (на името на Карло Понци, който още през 1921 г. е изобретил мошеническите финансови пирамиди)³². Съществуват безброй начини за кражба чрез финансовата система“³³. За илюстрация се посочва случаят „Енрон“ и много други подобни.

Второ, „провокиране (...) управление и манипулиране на кризите (- .)“³⁴, за да се изтеглят ресурси от периферията към центъра, включително и „преднамерено създаване на безработица“³⁵. В тази връзка Д. Харви цитира Дж. Стиглиц, който възкликва: „какъв странен свят (...) **бедните фактически издържат богатите**“³⁶, или както гласи българската народна поговорка: „болен здрав носи“.

Трето, чрез преразпределение, осъществявано от държавата посредством нейната фискална политика, която става по-благоклонна или „мека“ спрямо капиталовите доходи и по-строга и „твърда“ към тези с трудов характер.

Четвърто, свободното движение на капитали, при което „държавата съзнателно се отказва от контрол над движението на ресур-

³¹ Пак там, с. 212–213.

³² Същността на системата „К. Понци“ се изразява главно в това, че обещава висока доходност на инвеститорите, което привлича все нови инвестиции, като с притока на новите инвестиции се осигурява изплащането на високите доходи на предходните инвеститори, включително и солидна печалба. Получава се нещо като финансов перпетуум мобиле, задвижен и управляван от К. Понци.

Схемата „К. Понци“ бе прилагана и у нас. Макар че тя не е кой знае каква новост, доколкото винаги е стояла в основата на финансово-банковата дейност.

³³ Харви, Д. Цит. съч., с. 215.

³⁴ Пак там, с. 216.

³⁵ Пак там, с. 217.

³⁶ Пак там, с. 217.

сите и капитала, отстъпвайки тази функция на глобалния пазар³⁷, разбирай – на глобалните корпорации.

Пето, ролята на държавата се „настройва“ към обслужване преди всичко на корпоративни интереси, на елита преди всичко, като „поема значителна част от евентуални рискове, а за частния сектор остава печалбата“³⁸. Друга важна задача на държавата е да защитава неолибералното статукво от враждебни нему сили. Характерно е, че „границата между държавата и корпоративното влияние (– . .) става все по-размита“³⁹, т.е. тя започва все пооткровено да обслужва интересите на корпорациите, на капитала.

Шесто, актуално стана провъзгласеното от М. Тачър „обществено-частно“ или „частно-публично партньорство“, а лобизмът взема все по-широки мащаби. За Д. Харви (и не само за него, разбира се) „публично-частното партньорство е форма, чрез която корпоративният интерес се налага над публичния, на която цел служи и лобизмът – полулегална форма на корупция; вече е в оборот понятието „**корумпиран капитализъм**“⁴⁰.

Позволихме си да приведем повече цитати от съчинението на Д. Харви, които доказват тезата за съществената промяна в диалектичката връзка и взаимодействие между държавнополитическото и пазарноикономическото начало в полза на второто. В подкрепа на своите твърдения Харви привежда обилни емпирични данни, които сочат:

- спадане на темповете на икономическия растеж в разрез с твърденията на неолибералите, че неолиберализмът осигурява и гарантира перманентен растеж;

- нарастване на доходите на привилегированите класи и най-вече на елита им;

- намаляване на благосъстоянието на всички останали, които са под равнището на привилегированите класи (както ги нарича Д. Харви), включително на средната класа, която вече започва да се „топи“, а това, разбира се, безпокои и притеснява.

Всички изтъкнати явления и процеси водят до **невероятно нарастване и задълбочаване на социално-икономическото неравенство в национален, регионален и глобален план** и произтичащите от това негативни последици; „огромното богатство се превръща в голяма власт“⁴¹ за неговите субекти, която съперничи с тази на държавата. Именно „богатството – според М. Паренти – поражда бедността и разчита на нея за по-нататъшното си про-

³⁷ Пак там, с. 92.

³⁸ Пак там, с. 107.

³⁹ Пак там, с. 107.

⁴⁰ Харви, Д. Цит. съч., с. 132.

⁴¹ Паренти, М. Демократия для избранных. Перевод с англ. яз. М.: Поколение, 2006, с. 24.

цъфтяване (...) Даже когато икономиката преживява спад, богатите стават още по-богати⁴², като „материалният успех в САЩ (

– . .) се счита за единствената мярка за ценността на човека (...) бедните не представляват кой знае каква ценност и да се изразходват обществени ресурси за тях не е нужно“⁴³ – една сурова, дори жестока съвременна истина е в основата, щото много известни бивши неолиберали да заемат критично-негативни позиции спрямо войнстващия неолиберализъм – Дж. Стиглиц, Дж. Сакс, Пол Кругман, знаковата фигура на финансовите пазари Дж. Сорос, който само за две седмици през 1993 г. е спечелил от спекулативните финансови пазари 1 млрд. долара, и други⁴⁴.

Дори се смята, че под различни форми вече се оформя опозиция срещу неолиберализма дори в САЩ. Много от тези разнообразни течения (

– . .) се обединяват в рамките на **Световния социален форум** (...) (– . .), че „**е възможен и друг, по-добър свят**“, т.е. набира скорост и се утвърждава идеята, че „в света е възможна много по-разумна (– . .) система за управление, отколкото тази, установена в рамките на неолиберализма“. Това означава и определена корекция в диалектичката релация между държавно-политическото и пазарноикономическото начало в полза на първото.

Колективистично-егалитарно-демократичното (държавно-политическото) и аристократично-индивидуалистичното пазарноикономическо начало. Диалектиката между тях

Политическата демокрация е древно изобретение на човека. Нейното съвременно и широко прилагане се свързва и съпътства обаче с развитието на пазара, на икономическата демокрация, макар да се счита, че „демокрацията е несъвместима със съвременния капитализъм“⁴⁵. В същото време обаче се твърди (от същия автор), че „между икономическата и политическата власт има очевидна взаимовръзка“⁴⁶.

Наистина противоречива, дори несъвместима изглежда на пръв поглед политическата демокрация с пазарноикономическата демокрация. Първо, трябва да кажем, че и едната, и другата има в голяма степен формален характер; и второ, политическата демокрация е параван и обективно необходим коректив на икономическата демокрация.

⁴² Пак там, с. 29.

⁴³ Паренти, М. Цит. съч., с. 50.

⁴⁴ Харви, Д. Цит. съч., с. 131; 248.

⁴⁵ Пак там, с. 271.

⁴⁶ Паренти, М. Цит. съч., с. 10.

Основа и условие за съществуването и функционирането на пазара е **урегулираната форма на частна собственост** върху средствата (факторите) на производството или имуществото. Налице е определена връзка и зависимост между „системата на държавното управление и богатството (...) (...) и за защитата на притежаващите имуществва (...) възниква (...) държавата“⁴⁷. Възникването и функционирането на държавата в случая се обосновава с необходимостта от защита на имуществото на богатите. В този смисъл пазарно-капиталистическото общество се нуждае от държава, от политическа власт.

Демократичната държавнополитическа власт обаче функционира на съвършено различна основа в сравнение с пазарноикономическата власт.

Демократичната държавнополитическа власт се изгражда и функционира върху **колективистично-егалитарното начало**, което е противоположно за капитализма в икономически аспект. При политическата демокрация **всички са равни** (макар и в голяма степен формално) пред закона, всички граждани **имат право да избират и да бъдат избирани**, като се спазва принципът **една електорална единица–един глас** независимо от имущественото състояние (богатството), образованието, пола, етническата и религиозната принадлежност и пр. Формално, а в значителна степен и реално, всички социални страти, класи, слоеве и групи от населението имат, първо, **равни политически права**, и второ, свое **представителство** в изборните органи за управление на държавата.

При пазарноикономическата демокрация нещата стоят по съвършено различен начин. На пазара „електоралните“ единици са пазарни субекти. Тук те твърде формално са равнопоставени пред Негово Величество Пазара и Нейно Величество Конкуренцията, на него се „гласува“ (купува-продава) с пари, срещу пари, в съответствие с **принципа една акция (една капиталова единица)–един глас**. Решенията се взимат в зависимост от имущественото състояние и финансовите възможности. Някой ще възрази, че при спекулативните финансови пазари не е така, доколкото там достъпът е по-демократичен и възможностите за печалби – много големи, но... подобни пазари – и с основание – се квалифицират като хазартна игра, в която едни обикновено (почти) винаги печелят (такива като Дж. Сорос например), а други – обикновените играчи – (почти) винаги губят. Разбира се, налице са и изключения, без които системата не би функционирала.

И така, **при политическата демокрация принципът на гласуване е една електорална единица–един глас, докато при пазарноикономическата демокрация той е една акция (т.е. оп-**

⁴⁷ Паренти, М. Цит. съч., с. 16.

ределена капиталова сума)–един глас, т.е гласува се с пари, с капитал, който твърде неравномерно е разпределен, обикновено на пазарна основа. Може с увереност да се твърди за наличието на тенденция, дори закономерност, че колкото пазарът е по-развит и по-свободен, толкова концентрацията на богатства, капитали (пари) и власт (икономическа, а чрез нея и политическа) е по-голямо; по-голяма е и социално-икономическата диференциация. Политическата демокрация може да се третира и като клапан или отдушник за създадената от пазарноикономическата „демокрация“ плутократично, елитарно, олигархическо общество. Именно на тази основа обикновено са провокирани социални недоволства, вълнения, конфликти, въстания и революции, чрез които се коригира диалектичното съотношение между държавнополитическото и пазарноикономическото начало.

Както сполучливо и образно се изразява цитираният Майкъл Паренти, „**политиците получават на изборите гласовете от бедните, а парите – от богатите, с обещанието да защитават едните от другите**“⁴⁸.

Очевидно е следователно, че взаимоотношенията между държавнополитическото и пазарноикономическото начало са исторически обусловени, сложни и динамични. От извършения анализ биха могли да се направят следните най-общи **изводи**:

а) Държавата и пазарът, политическото и икономическото начало са диалектически свързани и органически вградени в социума;

б) До Индустриалната революция, общо взето, политическото начало е доминирало над икономическото, след което започва титанична борба между тях за надмощие и доминация; либерализмът и особено неолиберализмът е идеология, теория и политика (парадигма), която е насочена към надмощие и господство на пазарноикономическото и аристократично-индивидуалистичното над държавнополитическото и колективистично-егалитарното начало, което в действителност води до изграждането на подчертано олигархично-елитарно общество;

в) Дилемата не е пазар или държава, защото е необходим и пазар, и държава, но не като заспал нощен пазач (по израза на Л. Ерхард), нито като всевластен великан (Левиатан). **Същинската дилема е колко пазар и колко държава, какво да бъде съотношението между икономическото и политическото начало.** Най-общият отговор е: в оптимално-хармонично съотношение. Впрочем дилемата държава–пазар непосредствено е свързана с диалектичната дилема индивидуализъм–колективизъм или пазарно–икономическо, респ. индивидуално–егоистично начало, от една страна, и държавното или политико-колективистичното начало, от друга страна.

⁴⁸ Паренти, М. Цит. съч., с. 15.

За по-обоснована диалектика между пазарно-индивидуалистичното и държавно-колективистичното начало

Известно е, че основа на пазарноикономическото начало е частната собственост и индивидуализмът егоизмът, а на държавнополитическото (начало) – общественно-партийното, респ. колективистичното начало, което има за своя основна мисия защитата на общия социален интерес или т.нар. *sumtum bonum*.

Индивидуализмът егоизмът и колективизмът алтруизмът са две противоположни (диалектически свързани) същности на човека и характеристики на обществата, съотношението (пропорцията) между които има важни социални последици.

Общоизвестно и общоприето е, че първите или първичните форми на цивилизована обществена организация на човека, на хората, на общността, е колективистичната – родът, племето, първобитната община и кооперация. Тя (колективистичната обществена организация) е била неизбежна за тогавашните сурови и примитивни условия. Може да се твърди, а и историческият опит го е доказал, че успоредно с технологичния и общественоекономическия, респ. културния, напредък е налице и тенденция към ограничаване на колективистичното и разширяване на индивидуалистичноегоистичното начало. През целия т.нар. „традиционен период“ обаче е доминирал или поне е имал изключително силни позиции колективизмът кооперативизмът, взаимопомощта.

Държавата, която възниква и се формира на границата между ловно-събираческото и земеделско-скотовъдното (традиционното) общество, като форма и израз на неговата политическа организация е по своята същност **колективистична организация**. Нейната колективистична същност се проявява в още по-голяма степен при демократичната ѝ форма на организация и управление; политическите партии и дейността им в рамките на обществото и държавата, т.е. **цялостният политически процес и механизъм, имат изцяло и напълно колективистична същност и характер**, включително и при съвременните условия. Колективистичен характер има и гражданското общество.

В чисто социалната сфера – семейство, училище, църква, дори армия, също силно е застъпено и се проявява (макар и по по-специфичен начин) колективистичното начало, което, общо взето, е неприемливо за сферата на културата; за нея е характерен индивидуализмът, но не и егоизмът.

Индивидуализмът егоизмът е характерен главно за икономическата сфера. Неговото развитие и утвърждаване може да се свърже с развитието и утвърждаването на пазара и пазарните ценности; той е една от тях.

В периода на модерността колективизмът се свързва преди всичко с идеологизираните категории „социализъм“ и „комунизъм“, които се лансират като алтернатива на пазарния капитализъм и присъщия му индивидуализъм егоизъм. Триумфът на теоретичния социализъм колективизъм през XIX и началото на XX век и на реалния (осъществения) тоталитарен социализъм от 1917 до 1989 г. го изведе до статут на световна система, противостояща на пазарно-капиталистическата такава; между тях в продължение на няколко десетилетия се водì т.нар. „Студена война“. Тя (Студената война) фактически се водеше между демократическия пазарен капитализъм с присъщия му индивидуализъм егоизъм, от една страна, и централизираноплановия социализъм тоталитаризъм с присъщия му колективизъм, от друга страна.

Както е известно, през 1989 г. централизираноплановият тоталитаризъм колективизъм бе победен от демократично-пазарния индивидуално-егоистичен капитализъм (символът на тази победа бе разрушаването на Берлинската стена на 09.11.1989 г.). В случая искаме да изтъкнем и подчертаем, че победата в Студената война на капитализма индивидуализма над социализма колективизма има главно икономически основания и измерения, в смисъл, **че икономически по-ефективната система – капитализмът, победи застойната, тромава и икономически по-неефективна система – социализма**. Главният индикатор за икономическа ефективност е **БВП на глава от населението**, който предполага и обуславя благосъстоянието, респ. качеството на живота. С други думи победи обществено-икономическата система, която осигуряваше по-добро качество на живота; поне от формалноикономическа гледна точка, която, разбира се, е твърде важна.

Някои квалифицираха тази победа като грандиозна мирна революция, а други – като реФолуция, т.е. „революционен ефект, налаган отгоре“⁴⁹, а така също отвън (имаме предвид преди всичко МВФ, СБ и т.нар. „Вашингтонски консенсус“).

Американският автор Фр. Фукуяма дори обяви победата през 1989 г. за „**край на историята**“, макар че по-скоро тя е начало на нова история, на нов световен еднополюсен ред, начело с единствен хегемон – САЩ. За новия световен (еднополюсен) ред са ключови три понятия – глобализация, екология и сигурност, които са взаимно свързани. Все по-голямо значение придобива и словосъчетанието „**устойчиво развитие**“.

Безспорно е, че устойчивото развитие е неизбежна алтернатива на все по-тревожното екологично състояние на планетата, което

⁴⁹ Дарендорф, Р. След 1989. Морал, революция и гражданско общество. С.: Гражданин, 2000, с. 41.

вещае екологична катастрофа. Става дума за **устойчиво развитие** в неговите **три аспекта**:

- устойчиво (екологическо) производство;
- устойчиво (екологическо) потребление;
- устойчиво социално развитие.

Най-трудно като че ли се възприема устойчивото развитие в социалния му аспект поради това, че днес „социално“ едва ли не се отъждествява с обезцененото и компрометираното понятие „социалистическо“ или „колективистично“. Тези понятия през последните десетилетия (след 1989 г.) започнаха да се възприемат едва ли не като „мръсни“ думи на фона на силнодоминиращия крайнолиберален индивидуализъм егоизъм. Разбира се, подобна едностранчивост или крайност би могла да се обясни с концепцията за махалото, което бе силно оттласнато от обезценената и компрометирана колективистично-социалистическа идеология, теория и практика (на функциониращия до 1989 г. тоталитарен социализъм); махалото от крайно „ляво“ (за Изтока) и умерено „дясно“ (за Запада) отиде в крайно „дясно“ (както за Изтока, така и за Запада).

Фактически „двадесетият век бе свидетел на придвижването на политическото махало по диагонала от пазара към планирането, през социалнодемократическия компромис на смесената икономика и след това обратно“⁵⁰, т.е. „надясно“, респ. към „крайнодясното“, което бе възприето (почти) от всички или поне от преобладаващия брой държави, а Фукуяма го обяви за „края на историята“.

Концепцията за „края на историята“ не е нито оригинална, нито издържана⁵¹, но тя поражда един фундаментален въпрос: Дали „през 1989 г. утопията умря?“⁵², както твърди Р. Дарендорф. Доколкото социализмът колективизмът има характер на утопия, може да се твърди, че е мъртъв. Безспорно е, че социализмът като идеология, теория и практика, въплътен в т.нар. „реален, номенклатурен или тоталитарен социализъм“, наистина е мъртъв.

Напълно споделяме казаното от Р. Дарендорф, че „старият режим на номенклатурата (...) си отиде завинаги (...) Заедно с номенклатурата падна и цялата идеология“, която го обслужваше. Смятаме, че уточнението „която го обслужваше“ е твърде важно. Защото в противен случай се наблюдава един своеобразен парадокс – отъждествяване (или поставяне под общ знаменател) на хилядолетните утопии, мечти и стремежи на хората за един по-добър и по-справедлив свят с идеологията на т.нар. „реален номенклатурен или

⁵⁰ Галтунг, Й. Разрешаване на конфликти. Превод от англ. ез. С.: Сиела, 2005, с. 75.

⁵¹ Идеята за „края на историята“ е лансирана още в Библията и е експлоатирана и от други автори преди Фукуяма.

⁵² Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 42.

тоталитарен социализъм“. Смятаме, че връзка между тях може да се търси в рамките на континуума, но твърдството им е необосновано.

В същността на човека е да се вижда в бъдещето, да мечтае и да се стреми към по-добро и по-съвършено общество независимо как ще го наречем: „велико общество“ (на Фр. Д. Рузвелт), „добро общество“ (на известния от недалечното минало американски журналист У. Липман), „отворено общество“ на Карл Попър или „плосък свят“ на Томас Фрийдмън; срещат се визии за по-добро и по-съвършено общество и под много други наименования – от бахайската религия до т.нар. „физическа икономика“.

След краха на социализма тоталитаризма останаха актуални обаче само две общественозначими визии за бъдещето на обществото – „**отвореното общество**“ и „**устойчивото развитие**“; печели известна популярност тезата за „плоския свят“⁵³. Други визии за бъдещето нямат популярността и значението на „отвореното общество“ и на „устойчивото развитие“, нито на „плоския свят“ или „мрежовото общество“⁵⁴.

Очевидно в същността на човека е да мечтае и да се стреми към по-добро и по-съвършено общество включително с колективистични начала или характеристики. Една от причините за това според К. Юнг е, че в подсъзнанието на човека сигурно са останали спомени за първичната колективистична негова и на обществото природа. Освен това са съхранени и спомени за митичната и легендарна Атлантида, а дори и за нейната предшественица – Лемурия. Самият Дарендорф пише (в противоположност на тезата си за смъртта на утопията през 1989 г.), че „съществува всевечната мечта за племето (по определението на К. Попър) или за Аркадия (според Им. Кант) (...) **Все-вечната мечта си остава вечно предизвикателство**“⁵⁵ (- . .).

През 1989 г. бившите социалистически страни фактически преодоляха предизвикателството на племенно-колективистичното начало (по К. Попър) и на Аркадия (по Им. Кант). Те изоставиха колективистичното икономическо начало и възприеха пътя и ценностите на своя идеологически враг – демократичния капитализъм, и неговата пазарна система, респ. нейната основна ценност – индивидуализма егоизма. Явлението и тенденцията към ограничаване на колективизма и разширяване и фаворизиране, дори абсолютизиране на индивидуализма егоизма е успоредна с възприемането и прилагането на модела на прекалено либералното пазарно-капиталистическо сто-

⁵³ Вж.: Фрийдмън, Т. Светът е плосък. Кратка история на XXI в. Превод от англ. ез. С.: Обсидан, 2006.

⁵⁴ Вж.: Кастелс, М. Възходът на мрежовото общество. Превод от англ. ез. – Във: Лик. Т. I. С., 2004; Лик. Т. II. С., 2006.

⁵⁵ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 42.

панство и общество. Като казваме, че се стига дори до крайности или до абсолютизиране на индивидуализма егоизма, имаме предвид например твърдението на М. Тачър, че „**няма такова нещо като общество; има само индивиди и семейства**“, с което се пренебрегва и премахва науката за обществото⁵⁶ (). На тази основа **не колективно-общественото, а индивидуално-егоистичното се извежда като висша ценност.**

Изкушаваме се да обърнем внимание, че този краен съвременен индивидуализъм егоизъм, характерен за Запада и демонстриран в крайните му проявления от М. Тачър, не е адекватен на религиозно-философската (културната) традиция на християнството (особено източноправославното) и главно на Изтока. Изтъкваме това несъответствие на фона на очакванията, че „следващата ера ще бъде основана все повече на азиатския модел на национална политика“ според Ш. Перес⁵⁷; подобно схващане се застъпва и от други автори, вкл. папа Йоан-Павел II, който изтъкваше „по-голямото религиозно и духовно значение на Изтока в сравнение със секуляризирания Запад“⁵⁸.

Индуистката, будистката, конфуцианската, ортодоксалната, дори и ислямската културна традиция считат общността за по-ценна от индивида, защото човекът е това, което е, благодарение на общността; той е социално или обществено животно, т.е. живее нормално и пълноценно само на общностна основа. Ето защо основополагащ принцип за източната културна традиция е, че интересите на индивида са подчинени на тези на общността. Първостепенен и водещ е общественият интерес – *summum bonum* или *bonum commune*, а индивидът реализира своето „Аз“ като винтче или лостче от добре смазаната и хармонично функционираща социална машина. Нещо повече дори – „китайската традиция не признава автономността на личността“⁵⁹, поради което китайското общество се счита в основата си за тоталитарно. Именно в този смисъл източните общества се квалифицират като колективистки; на тази основа се говори за азиатски тип пазарна икономика и общество.

Характерно е, че през последните десетилетия източните общества и техните религии и култури стават все по-актуални и атрактивни. Така че Ш. Перес може да се окаже пророк. Впрочем някои автори вече говорят за тенденция към изместване на „центъра на света“ от американо-европейския атлантически ареал към американо-азиатски ареал в географския обсег на американо-азиатския Па-

⁵⁶ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 71; 103.

⁵⁷ Цит. по Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 111.

⁵⁸ Вж.: Гергей, Е. История папства. Перевод с венгерского языка. М.: Республика, 1996, с. 448.

⁵⁹ Бог-человек-общество в традиционных культурах Востока. Институт по философия към РАН. М.: Наука, 1993, с. 17.

сифик. Има дори кръгове, в Индия по-конкретно, които считат, че Европа изостава и не я очакват добри перспективи, поради което погледите се отправят към САЩ – технологичния локомотив и хегемон на ускорено глобализацията се свят⁶⁰.

Друга характерна черта на източната религиозно-философска (културна) традиция е култът към „златната среда“⁶¹. Сочи се, че Буда още в първата си проповед изрично е препоръчвал да се следва „средния път“⁶², който би могъл да се третира и като своеобразен израз на хармонията⁶³, характерна за източната културна традиция, която идея не е чужда и на християнството.

Впрочем теорията за хармонията може да има източен или азиатски произход, но тя е надхвърлила географските и културни граници на Изтока, като е придобила (почти) общофилософско значение. В определена степен това се отнася така също за „средния път“ и за „златната среда“. Нещо повече – „философията“ на „равновесието между прогресивните и реакционните сили (...) даването на „зелена улица“ на последователите на „средния път“⁶⁴ са нови моменти дори за Светия престол (Ватикана), изразени в енцикликата на папа Павел VI – *Ecclesiam suam* от 1964 г.⁶⁵

Смята се, че основополагащи елементи на паназиатската културна традиция са „безличността“, „самоусъвършенстването“, принасянето на индивидуалното, на интересите на „Аз“-а в жертва на „висши интереси“⁶⁶, т.е. на интересите на общността, на социума, на *sumtum bonum* или на *bonum commune*. Освен това „самоосъществяването“ се третира като социално дело, доколкото изисква отказ от егоистични постъпки като своеобразно препятствие по пътя към собствения ръст (самоусъвършенстване) и самореализация⁶⁷.

„Златна среда“, „среден път“, „хармония“ са основополагащи понятия за източните религии и философии. Може би и те са оказали влияние върху актуалните след Втората световна война социални теории и конструкции, характерни главно за Европа, от рода на „социално пазарно стопанство“, „социална държава“, „държава

⁶⁰ Разбира се, споделя се и противоположната визия за „европейската мечта“; други залагат на азиатско-тихоокеанската костелация; трети са респектирани от Китай (и Индия); четвърти очакват нов алианс между Русия, Китай и Индия, като се допуска и такъв, между Европа и Русия... Засега обаче хегемон и локомотив на ускореноглобализацията се свят са САЩ.

⁶¹ Бог–човек–общество в традиционных культурах Востока. с. 8.

⁶² Пак там, с. 12.

⁶³ Вместо за хармония Алвин и Хайди Тофлър говорят за „закон за съответствието“ и за „баланс между синхронизация и дисхармонизация“ за „балансиран растеж“, дори за „хрономика“.

⁶⁴ Гергей, Е. История папства. Перевод с венгерского языка. М.: Республика, 1966, с. 411.

⁶⁵ Пак там, с. 410.

⁶⁶ Бог–човек–общество в традиционных культурах Востока. Институт по философия към РАН. М.: Наука, 1993, с. 125; 135.

⁶⁷ Пак там, с. 43.

на всеобщото благоденствие“, „среден път на развитие“, „конвергенция“, „народен капитализъм“ и пр., които обаче вече (след 1980 г.) не са актуални. Актуална и доминираща е днес парадигмата на **либерално-либертарианското пазарно стопанство**, изградено и функциониращо върху основата на **краен индивидуализъм егоизъм**. За него (ултралиберализма) е характерна невероятно голяма и нарастваща социално-икономическа (имуществена) диференциация, която от своя страна провокира социални противоречия, напрежения и конфликти.

Очевидно е, че западният пазарно-капиталистически и индивидуалистичен модел не е приемлив за Изтока по религиозно-философски или културни причини (по-общо), но той се счита за неприемлив и за развиващия се свят (като цяло), дори се счита за неприемлив за целия незападен свят. Ако тази теза е вярна, може би основната причина се свежда до обстоятелството, че останалият свят, с изключение на Запада, като че ли не може да приеме индивидуализмът егоизмът („Аз“-ът, егото) да бъде поставен над древното *summum bonum* или *bonum commune*. Като имаме предвид, че западната цивилизация е най-новата, може би е налице и някакво по-дълбоко цивилизационно основание. Така или иначе обаче се очертава, че западната и източната култура ще се окажат съперници пред значителна част в незападния, а и в самия западен свят, особено след като „темповете на икономическите промени в Китай и Индия направо спират дъха“⁶⁸.

През последните десетилетия **конфликтът** стана модно понятие и се дефинира като „противоречие между (различни) цели (...) които не ни оставят нито миг (...) а там, където има цели, там често има и противоречия между тях (...) хората без (- . .) противоречия се наричат трупове“⁶⁹.

Следователно противоречията, напреженията, конфликтите са естествено състояние на живата природа и на обществата в частност; те са „главният стимул (- , - . .) за промените“⁷⁰, т.е. за развитието, за прогреса. Ето защо е полезно да е налице „творчески хаос“ и „градивен антагонизъм“, т.е. „добре е да живеем с конфликтите“⁷¹ – двигателят за развитието и прогреса.

Вместо за „противоречия между цели“, „градивен антагонизъм“, „творчески хаос“, „конфликт“ древната, домарксистката и марксистката философия обикновено са използвали категорията „**диалектика**“, характерна не само за живата, но и за неживата природа; геният на Хайек му подсказва, че диалектиката е в основата и на еволюцията на

⁶⁸ Уорлдуоч. Състоянието на планетата, 2006. С.: Книжен тигър, 2006, с. 29.

⁶⁹ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 8.

⁷⁰ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 170.

⁷¹ Пак там, цит. съч., с. 43.

неживата природа. Той пише: „...еволюцията се основава на конкуренцията“⁷², която от своя страна е пазарноикономическо проявление на диалектиката. В този смисъл тя (диалектиката) като универсален принцип или закон е толкова стара, (почти) колкото човешкото мислене. Утвърдено е, че думата „диалектика“ за пръв път е употребена от Сократ, но се смята, че тя води своето начало от древното даоистко учение в Китай за двете **противоположни начала – ин и ян**.

Днес категорията „диалектика“ по една или друга причина рядко се използва и много по-широка употреба има понятието „**конфликт**“; те са твърде близки помежду си, доколкото конфликтът е израз на диалектика, която води в края на краищата до конфликт. Смятаме обаче, че е налице и разлика, в смисъл че диалектиката не включва компромиса, докато стремежът към управлението и решаването на конфликти се основава преди всичко на диалога и компромиса между страните. Диалектиката е по-обща, по-теоретична и универсална категория, докато конфликтът е характерен преди всичко за обществените отношения и допуска и предполага посредничество между страните. „Задачата на посредника в конфликта не е да спредиалектиката, като изисква от страните да се откажат от своите позиции, освен ако те не са напълно нелегитимни. Задачата му е да ги накара да избегнат плоския компромис без никаква креативност, без нищо ново, без нищо променящо реалността. Посредникът в конфликта изслушва диалектиката (. . .), за да намери с тях (страните) позитивна трансценденция, която да изгради мост между различните им цели, или негативна трансценденция, която да отхвърли и двете“⁷³.

Понятието „конфликт“ не само широко се прилага, но се разви цяло научно направление и учебна дисциплина **конфликтология**⁷⁴. Целта на конфликтологията е „да се използва енергията на конфликта за постигането на творчески, креативни решения“⁷⁵. Управлението и решаването на конфликтите следователно се третира като неизбежна необходимост, доколкото „устойчивостта на социалните отношения най-общо е несъвместима с конфликтните процеси“⁷⁶. Те (конфликтите, конфликтните процеси) особено когато се задълбочат и изострят, „се превръщат в тумор, смучещ енергия от целия социален организъм“⁷⁷. Ето защо „те (конфликтите) трябва да бъдат трансформирани по такъв начин, че страните (. . .) да са в

⁷² Хайек, Ф. А. Пагубная самонадеянность. М.: Новости, 1992, с. 45.

⁷³ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 195–196.

⁷⁴ Вж.: Галтунг, Й. Решаване на конфликти. Превод от англ. ез. С.: Сиела, 2005; Димитров, Д. Управление на конфликти. С., 2005; и други.

⁷⁵ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 13.

⁷⁶ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 35.

⁷⁷ Пак там, с. 112.

състояние да живеят креативно и по ненасилствен начин, т.е. като се избягва насилието⁷⁸.

Очевидно е следователно, че, първо, конфликтите са постоянни, непрекъснати и неизбежни за обществата от всички епохи и йерархически нива, и второ, тяхното решаване (и/или управление) може да се осъществи по два начина: а) ненасилствено (мирни протести, диалог, отстъпки, компромиси, реформи); и б) насилствено (бунтове, въстания, революции, войни). Обикновено почти всички автори обосновават и препоръчват ненасилственото решаване на конфликтите.

Разбира се, срещат се и такива, които защитават и препоръчват насилственото им решаване. Така например през периода на Ренесанса се възприема тезата за правото на поданиците да свалят и сменят владетеля си по насилствен начин, ако провежданата от него политика не отговоря на техните интереси. Маркс е обосновал и препоръчал революцията като радикално средство за решаване на конфликта между труда и капитала. Кейнс е считал, че в определени случаи дори войните могат да се окажат полезни за общественото развитие. Някои съвременни автори приемат като продуктивна за развитието и прогреса не само девиацията, но и престъпността.

От цивилизационно-етична и демократично-хуманистична гледна точка днес обаче се лансират, обосновават и препоръчват ненасилствени методи и средства за решаване на социалните конфликти в лицето преди всичко на диалога между страните, т.е. на диалогово-политическа основа. Защото насилственото решаване на конфликта неизбежно е свързано с твърде висока социална цена. Стремещт към управление на конфликтите и решаването им на ненасилствена основа е стремеж към избягване на твърде високата им социална цена. За съжаление, това невинаги се постига, доказателство за което са Чечения, Ирак, Близкият изток и много други; могат да се посочат и други насилствено решавани конфликти, включително и в непосредствена близост до нас – на територията на бивша Югославия например.

Пазарно-капиталистическото общество по самата си същност е силноконфликтно независимо от идеята на А. Смит за „невидимата ръка“, която съчетава и хармонизира индивидуално-егоистичните интереси, интегрирайки ги и с общия или обществения интерес (*summum bonum, bonum commune*). Тази теза обаче значително е ограничила своята валидност в сравнение с времето на А. Смит. Общоприето обаче е, че **„възможностите на капиталистическата система да произвежда едва ли не са безгранични, с едно изключение обаче – благоденствие за всички“**⁷⁹. С други думи в пазарно-капиталистически и индивидуално-егоистични условия **се произ-**

⁷⁸ Пак там, с. 113.

⁷⁹ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 100.

вежда все повече или по-голямо богатство, но то се разпределя (и ползва) все по-неравномерно, което е стояло и стои в основата и на съвременните социални конфликти. Би могло да се изведе като закономерност или аксиома, че колкото пазарната икономика е по-либералнолибертарианска, толкова неравномерността в разпределението (и ползването) на богатството е по-голяма, т.е. благосъстоянието или благоденствието е по-неравномерно. Тази неравномерност според Маркс се е обуславяла от антагонистичното противоречие между труда и капитала, докато цитираният Галтунг говори за „влас-тово противоречие между капиталиста и работниците, **между тези, които купуват, и тези, които продават работна сила**“⁸⁰, т.е. между наети и наемащи (на работа). Тук само ще добавим, че има и такива, които твърде много искат, но не могат да продадат работната си сила и остават за по-кратък и по-дълъг период безработни, т.е. с мизерни доходи и ниска степен на благосъстояние. Ето защо да се представя безработицата винаги и само като „личен избор“, е, меко казано, твърдение, което е далече от реалностите.

Галтунг оптимистично твърди, че изтъкнатото основно противоречие между продавачите и купувачите на работна сила може сравнително лесно да бъде овладяно в т.нар. от него „**безкласова фирма**“, но по-честият случай, заключава той, е (курсивът е негов). Ние все още сме в разгара на тази (. . .) – (. . .) борба, която често е решена посредством крайната сила на държавата, използваща полиция и армия срещу работниците, никога обратно. И силата на народа, който по принцип може да използва демократичното мнозинство, за да сложи някаква спирачка на капитализма. Последното може да доведе до **социалдемократична съгласувана икономика**, която не е лош . Но намирането на стабилно равновесие по средата не е толкова лесно“⁸¹.

Базисното противоречие, респективно **конфликтът, между продавачите и купувачите на работна сила** безпокои Галтунг и той търси решението му в три посоки, а именно:

„Първо, кооперативите, (. . .) **трудът и капиталът ръка за ръка**, работещи заедно като в безкласовата фирма. Конфликтът е преобразуван посредством преобразуването на работата.

Второ, плътни, прости мрежи от множество малки фирми, малки парчета земя, множество малки предприятия, транспорт, магазини; притъпяване на противоречията чрез смаляването им.

Трето, работниците получават или закупуват акции във фирмата и обединяват мотивацията на капиталиста със своята собствена“⁸².

⁸⁰ Пак там, с. 101–102.

⁸¹ Галтунг, Й. Цит. същ., с. 102.

⁸² Пак там, с. 103.

Първата препоръчана от Галтунг посока (безкласовата фирма, в която трудът и капиталът ще съжителстват безконфликтно) е утопична, втората – за малките фирми, е, общо взето, популярна в малко по-друг смисъл; третата му препоръка – за участието на работниците в разпределението на печалбите (тезата за т.нар. „народен капитализъм“), не е нова; тя бе актуална през 70-те години на миналия век. Струва ни се, че тя не е толкова трудно приложима формула, която би могла да има здравословни социално-икономически последици за нарастващата конфликтност на ултралибералното общество.

Очевидно е обаче, че подходът на Галтунг за решаването на основополагащия конфликт на пазарно-капиталистическото общество е твърде близък до т.нар. от него „социалдемократичен компромис“. Той обаче противоречи на господстващата днес либералнолибертарианска парадигма и там, където той съществуваше и се прилагаше, общо взето, се разгражда. Ето защо не е изключено някой либерален фундаменталист, който гледа на нещата ограничено, в черно-бели краски, да го квалифицира (Галтунг) като безнадежден социалист, който иска да върне или поне да задържи движението по пътя към „края на историята“. Макар че в случая той (Галтунг) с научна добросъвестност, коректност и на една по-широка основа търси порадикалното и трайно решаване на един основополагащ конфликт от позициите на теорията за конфликта и на изискванията за устойчиво развитие, но концепцията му намирисва и на утопия.

На фона на господстващия войнствен ултралиберализъм тезата на Галтунг не изглежда убедителна, но от позициите на теорията за конфликта и на изискванията за устойчиво (социално) развитие тя заслужава внимание. Още повече че през последните над две десетилетия се очертава и наблюдава тенденция към увеличаване на противоречията и нарастването на конфликтите на всички равнища – микро-, мезо-, макро- и особено на мегаравнище между Изтока и Запада, Севера и Юга, исляма и християнството, включително на екологична и икономическа основа. Проявленията на тези конфликти са международният тероризъм, незаконната търговия с оръжия, наркотици и хора, прането на „мръсни“ пари, пълзящата корупция, **балканизацията на света**, както се изразяват някои западни автори. За съжаление, той става все по-рисково и все по-неуютно място за живеене както в социален, така и в екологичен план.

Интересен е все пак подходът на Галтунг, който се опитва да излезе от т.нар. от него „обеднен“, дори „идиотски дебат“ – „демократия срещу диктатура“, „капитализъм срещу социализъм“, „егоизъм срещу колективизъм“. „В сравнение с бедното меню – пише той – от две ястия: диктатура и демокрация, последната предлага богато демократично меню (...) въплътена демокрация, пряка демокрация, кос-

вена демокрация, анархия“⁸³. Въпросът в края на краищата не е демокрация или диктатура, а „какъв да бъде типът на демокрацията“⁸⁴.

Казаното обаче за демокрацията се отнася и до пазарната икономика. Въпросът не е „за“ или „против“ пазарната икономика, чието „меню“ не е по-бедно от това на демокрацията – от държавния (пазарен) капитализъм, през регулираното и либералното, до либертарианското пазарно стопанство или до социалния дарвинизъм. Бедата е, че утвърждаващият се от началото на 90-те години на миналия век ултралиберализъм индивидуализъм егоизъм „пропива политиката на икономически интереси“⁸⁵ и комерсиализира културата, която се превръща в антикултура. За съжаление, се комерсиализира не само културата, но и политиката. По този повод Р. Дарендорф с безпокойство изтъква, че, „когато икономическите ценности започнат да доминират в политиката, свободата е изложена на риск“⁸⁶. Доколкото те доминират и в културата, на риск се излагат и духовно-културните ценности. Излагането на свободата и на духовно-културните ценности на риск е обстоятелство, което, меко казано, смуцава. Не по-малко смуцава и комерсиализирането на политиката.

Икономизирането на политиката я превръща в **политически бизнес** и я корумпира, а комерсиализирането на културата е главният фактор за разширяването и задълбочаването на културната, респ. на **морално-духовната криза**⁸⁷; сравнително често се споменава и за **политическа криза** или по-скоро за **криза на демокрацията**. Едно от нейните проявления е, че „днешното време не познава значими (политически) лидери (...) няма също и впечатляваща политическа класа“⁸⁸. В същото време обаче се създаде впечатляваща глобална бизнес класа, наричана „**глобална олигархия**“.

Почти пълното изтегляне на държавата от икономиката, вкл. и по отношение на **естествените монополи**, комерсиализирането във все по-голяма степен на политиката и културата, на социалните отношения като цяло се ръководи от един-единствен благороден мотив и преследва една-единствена благородна цел – динамизиране на икономическото развитие и увеличаване на социалното богатство с оглед на повишаване на благосъстоянието. Пътят към рая обикновено е застлан с тръни, т.е. действителността сочи, че фаворизирането на пазарния подход и неговите ценности дори само в икономиката не води до манифестираните цели и желаните резултати. „От средата на 90-те години на XX век растежът на БВП вече не е индикатор за

⁸³ Галтунг, Й. Цит. съч., с. 79–80.

⁸⁴ Пак там, с. 79.

⁸⁵ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 173.

⁸⁶ Пак там, с. 121.

⁸⁷ Вж.: Стоянов, В. Парите и смъртта на Запада през призмата на глобализацията. С.: Галик, 2005, с. 104 и следв.

⁸⁸ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 121.

благоденствието на хората. Докато правителствата триумфално представят макроикономически статистики, гласоподавателите чувстват, че нещата вървят в грешна посока или поне не са тръгнали в правилната. Самата концепция за благосъстоянието е станала днес дискуссионен проблем (от известно време е така и в САЩ..., където за пръв път родителите следва да обясняват на своите деца, че те няма да живеят дори толкова добре, колкото те, техните родители, са живели). Благосъстоянието, в смисъла, който А. Смит влага в тази дума, или по-точно благоденствието, очевидно не е директен резултат от конкурентността (- .).

Причините за това разминаване са много. Едната е, че класата, която очакваше да бъде предвестник на едно по-добро бъдеще, е основна жертва на новия конкурентен натиск... разочарованието на средната класа има много страни и аспекти... Друга причина е, че **конкурентността не произвежда щастие**, отслабващите взаимоотношения между съсобственици на недвижимо имущество са за сметка на все по-жестоката парична намеса на акционерите, които могат твърде лесно да купуват и продават притежаваното от тях. Отслабващата роля на местните общностни групи (

- .) прави историята още по-драматична⁸⁹.

Вярно е, че „конкурентността не произвежда щастие“ (за всички), но „едва ли има по-свещен икономически закон от закона за търсенето и предлагането“, т.е. от закона за конкурентността (която е израз на диалектика и мирна форма за решаване на конфликти. Не трябва обаче да се пренебрегва и „**теорията за водещата към дъното конкурентност**“⁹⁰.

Като основни драматични последици Дарендорф (и други автори) сочи ксенофобията, новата бедност, почти абсолютното изключване по един или друг начин на (поне) 30 % от населението, което живее в несигурност, бедност и мизерия. Смята се, че „връзката между социалното изключване и заплахите срещу реда и закона става очевидна..., а комбинацията от алчен индивидуализъм и ново изключване е висока цена за постигане на макроикономически успех в едно свободно общество... Точните цифри са важни, но не са главната ни тема, което се отнася и за **заплахата от революция**“⁹¹, (- .).

Изводът, който може да се направи, е, че (почти) абсолютизирането на пазарно-индивидуалистично-егоистичния подход в сферата на икономиката и неговото фаворизиране в сферите на политика-

⁸⁹ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 91–92.

⁹⁰ Тофлър, Алвин и Хайди. Революционното богатство... с. 110; 357.

⁹¹ Дарендорф, Р. Цит. съч., с. 92.

та и културата трудно могат да получат само положителна оценка и отношение. Той провокира и негативни социално-икономически, екологически, духовно-културни и политически ефекти, дори се свързва със заплахата от революция. Обикновено се казва, че той вече няма друга сериозна алтернатива след краха на тоталитарния социализъм. Това е и вярно, и невярно, доколкото, ако устойчивото развитие не е негова алтернатива, то е неизбежно необходим негов коректив. Спасителният път на планетата и човечеството минава през Рио'92 и Йоханесбург'02, т.е. през **устойчивото развитие**, което би трябвало да интегрира в себе си (освен устойчиво производство, устойчиво потребление и устойчиво социално развитие) и **устойчиво демографско развитие**. С други думи устойчивото развитие би трябвало да придобие още един елемент или компонент – устойчиво демографско развитие, защото всяка друга устойчивост без демографската трудно би се постигнала.

Забравени са и думите на популярния през 70-те години на миналия век американски социолог Д. Бел, който казваше: „Аз съм либерал в политиката, социалист в икономиката и консерватор в културата“⁹².

Накрая бихме искали да припомним, че през последното десетилетие бе лансирана идеята за **нов световен ред**. Възниква обаче проблемът за връзката между визията за новия световен ред и тази за устойчивото развитие в рамките на динамично развиващата се глобализация. Само маркираме този проблем, който е колкото изключително сложен, толкова и изключително важен.

Ако приемем тезата, че съвременният свят се намира на своеобразен съдбоносен кръстопът, остават тревожното очакване и надеждата, че ще бъде избран **спасителният път на устойчивото развитие**; друга сериозна алтернатива просто няма.

В заключение може да се каже, че диалектиката е универсален принцип. Диалектическият принцип има валидност и проявление както по отношение на социума, така и спрямо природата в нейните космически измерения. С други думи всяко нещо (социално или природно) има две страни – положителна и отрицателна (най-общо казано), а взаимодействието между тях е източникът на промяна и развитие; в природата взаимодействието (между двете диалектически противоположности) се осъществява бавно, постепенно, еволюционно (макар че понякога природните стихийни сили действат твърде бързо, дори мигновено, като ураганите и земетресенията например), докато за обществото са характерни и революционни скокове и промени. С други думи природните закони действат със сляпа обусловеност и необходимост, докато социалните процеси, явления и отноше-

⁹² Вж.: Бел, Д. Културните противоречия на капитализма. София, 1994, с. 10.

ния са подложени на рационални (съзнателни) влияния, въздействия, насочване в предварително желана посока, т.е. на управление.

Бедата е, че човекът и човешките общности като цяло чрез своята все по-активна, интензивна и широкообхватна икономическа дейност оказват все по-осезаемо влияние и въздействие върху околната природна среда, което в края на краищата води до нарушаване на установеното в течение на хилядолетията диалектично равновесие (хармония) в природата, придобило характер на все по-заплашителна екологическа криза с опасност да придобие характер на (екологическа, в т.ч. и биологическа) катастрофа.

Хилядолетия наред човекът е живял природосъобразно или в хармония с природата, докато съвременният човек и общества във все по-голяма степен и мащаби се превръщат в неин (на природната среда) враг, което ще рече и на себе си. Все по-реални измерения придобива сентенцията, че най-големият враг на човека е самият човек.

Социалната екология, ако може така да се каже, общо взето, е била в перманентна депресия, а много често и в криза; стигало се е и до социални катастрофи. Те са преодолявани и по катастрофален начин – бунтове, въстания, революции, войни, вместо на цивилизована социалнополитическа основа.

Смятаме, че неолиберализмът, и най-вече радикалното му проявление, подценява „социалната екология“ или относителната социална хармония, което води до отрицателни социални, а така също до негативни екологически ефекти и последици.

Опитахме се да анализираме и изясним диалектиката и необходимостта от по-висока степен на хармония между държавнополитическото и пазарноикономическото начало, за да се покаже и докаже, първо, че равновесието, балансът, хармонията между тях са нарушени, и второ, да се провокира социалното мислене и действие към определени корекции в тази посока.